

Somogy Megyei Múzeum
UA2316-2003
Művészeti értékek

Somogy Megyei Múzeum
UA2316-2003
Művészeti értékek

Gyűjtő: WINKLER FERENC
Gyűjtés ideje: 2003. május

--	--	--	--

TART.: A SÓSTÓI MŰZEMFALU 100 SZAKI KIÁLLÍTÁSÁNAK VEZETŐJE 12.
SOMOGYI FORMAHAGYORAIÁLYOK.
AZ EGYKÖZVETETT "PÁSZTORFARAGÁS"

23 oldal

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

FOTÓRAZSI MUTATÓ: Nyíregyháza - 2003
SZAKMUTATÓ: XV, B

**A SÓSTÓI MÚZEUMFALU
IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁSAINAK VEZETŐI 12.**

SOMOGYI FORMAHAGYOMÁNYOK

Az úgynevezett „pásztorfaragás”

**Időszaki kiállítás
a Sóstói Múzeumfaluban
2003. május 17 – július 10.**

A pásztorkodás a magyarok nagy ösfoglalkozása. Ezt Herman Ottó óta így tartja a néprajz és a közvélemény egyaránt. Különleges helyet foglal el ebben a műveltségelemünkben a fafaragás, amely minden bizonnyal a magyar népművészet „márka-védjegye”. A fafaragásra az egyszerűsítés szándékával ráakasztott ’pásztorművészet’ gyűjtőnév azonban félrevezető, hiszen faragtak, mesterkedtek betyárok, zsványok, ügyes kezű, apróbb jószágot őrző fiatalemberek, polgárok, iparosok, de még a vászoncseléség is.

Valamennyi hazai táj pásztorművészete közül az alkalmazott tárgytipusokat, technikát tekintve a Dél-Dunántúl fúró-faragó művészkedése a legváltozatosabb. Fából készült itt a mángorló, vetélő, ostornyél, a pásztorbot, juhászkampó, bárányjel, ivócsanak, ahogyan tükör és tükrös, borotva- és gyufatartó, a dudafej, a furulya és a hosszúfurulya. Szaruból formálták — a magyar szürke marha szarvából — a kanász- és csordáskürtöt, az asztalra állítható tükröt, só- és gyufatartót, óraláncot.

Ami pedig a faragó művészkedés történeti rétegeit — és témája megválasztásának tárgyát — illeti, az kivált a déli Dunántúl pásztorművészete ’föllegvárának’ számító Somogyban szemléletes.

Hogy pedig a somogyi magyar birkát, marhát, disznót őrző pásztor a XIX. század előtt is faragott, az egészen bizonyos, hiszen mivel mással csapta volna agyon az ideje javát? Meg-megjelentek nála a határban a környék legcsinosabb fehérnépei is — így azután ihletnek, kedvesnek, múzsának is aligha lehetett híjával. Ajándékot meg akkoriban épp úgy szívesen készítettek, mint ahogyan az ember ma is örömét leli a maga csinálta dolgok ajándékozásában és nem föltétlenül ragaszkodik a boltok csiricsaré, funkcionális nemzetközi giccset sulykoló „ízléséhez”. Meg azután Isten áldotta tehetséggel rendelkezett, amit a legkevésbé már akkoriban is éppen a pénz

pótolhatott...

Az ügyes kezű pásztor elsősorban olyasmivel igyekezett megajándékozni kedvesét, amit az sűrűn, hosszan, visszavisszatérően fogott kezébe. Nem véletlen, hogy a mosó sulykok, s a korbelt vasalót jelentő mángorlók hordozzák a XIX. századot megelőzően a legművesebb, mélyen vésett, mértanias elemekből komponált díszítmény számára a 'legkézenfekvőbb' felületet. Társul e korszak díszített tárgyainak sorába egynémely doboz, amely manapság inkább dísz tárgynak hat. A faragás, a díszítés technikája után egyszerű, mélyen vésett darabok a régi stílusú tárgyalató népművészet körébe tartoznak. Kevés tárgyi emléke maradt e korszaknak a pásztorok eszközkészletéből is. Márpedig minden bizonnyal ebben az időszakban is pipáztak — vagyis készítettek pipaszárat, — használtak ostort, botot, bográcsgerincet, hangszert, egyebet. Hogy — kivált a XIX-XX. századi emlékezetanyaggal összevetve, — mégse maradt ránk szinte semmi, annak talán éppen az újabb faragó technikák és stílusok, témák és mintaszerkesztés, ennek „áru” és persze ajándék jellege a legfőbb oka.

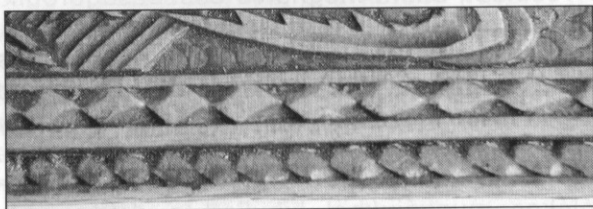
AXVIII-XIX. század fordulóján a merinó birkával szinte együtt érkezett meg az új stílus a pászterművészetbe Somogyban is. A választóvízzel kezelt színes spanyolviaszos mintakitöltés, a „spanyolozás” teljesen átalakította a faragás technikáját, s annak megjelenését. A soproni és a szombathelyi múzeum őriz olyan mángorlókat, amelyek a XVIII. század végén készültek, hagyományosan régi stílusú, mélyen vésett mintával. A vésett faragást — valószínűleg utólag — megkísérelték sárga, zöld spanyolviasszal kitölteni, ám az alá nem metszett faragásból a viasz meghűlvén kipotyogott, s csak nyomokban maradt meg napjainkig.

A spanyolozás megjelenése föltételezte az alámetszett faragó technika elterjedését. Ez annyit jelent, hogy lefelé, az anyag belseje felé táguló trapéz alakban kell kialakítani a faragott téma vonalait, amelyekből így az olvasztott, beletöltött spanyolviasszal nem esik ki a vésetből, amint meghűlve összezsugorodik. Az idézett mángorlók fényesen igazolják, hogy a technikát ugyan nem, a díszítést, a színes viaszt azonban már a XVIII. század végén ismerték, akik azzal kísérleteztek, hogy utólag színezzék ki a korábbi faragásokat. Igencsak megnyúlhatott a képük, amikor aprólékos munkájukból kihullott a drága spanyolviasszal.

Az új stílusnak Somogyban több korszaka van. 1830 tájáig a virágindás, leveles minták jellemzők rá és a szerkesztés módjában többnyire a szimmetria érvényesül. A század elejétől készített mángorlók még hangsúlyosan mértani elemeket — rozettát, farkasfogas szegélyt — hordoznak, de már megjelenik az azokat keretező-kísérő csavarodó, indás-leveles minta és a virágcserepből kinövő indarend is. Ekkor még alig találkozhatunk nagyobb, összefüggő felület spanyolozásával.

Valószínűleg azért, mert a nagyobb felületbe töltött viasz még kipotyog — el kell sajátítani az ilyen spanyolozás technikáját. Jellemzőes, hogy ugyanebben az első szakaszban főleg vörös viaszt használnak, a körvonalakat feketés, kékes viasszal hangsúlyozzák.

Ugyancsak jellemzőes ebben az első szakaszban — vagy még inkább annak a végén, — hogy a virágtő közepe válik hangsúlyossá, a spanyolviasz pedig mindinkább „kivirágzik”, kiszínesedik. Sárga, zöld, kék és más színek is felbukkannak. Ezzel együtt a mértánias „maradványdíszek” — rozetták, farkasfogak — a faragások peremére, szegélyére, vagy — a borotvatartók esetében — oldalára szorulnak. Ugyanide vonul vissza a korábban nagyobb, összefüggő felületeket kitöltő, barokkosan csavarodó, virágos-indás minta, amit általában az egyik sarokból indítottak. Ez a szegély-, vagy oldaldíszítés a század közepére mindinkább elmarad. Ekkor jelennek meg az első élőlények a faragott, spanyolozott felületeken. Madarak, baglyok, szarvasok, juhok, kutya és kígyó. Ezzel együtt elindul az újabb technikai megoldások keresése, a megváltozóban lévő mintakincshez illeszkedő díszítő technika kikísérletezése: ekkor találkozunk pásztorfaragáson az első karcolással, „karcolozással” vegyített spanyolozással. Ám ekkor a karcolás még csak az alkalmazott motívum körvonalának megvonására szolgál, jóllehet meg-megjelenik a háttér, vagy a felület kitöltésének igényével is („satírozás”).

Ugyanebben az első harmadban jelentkeznek egyre nagyobb számban a tükrösök, ek-

kor még csak zsebbe való formában. Kerek és téglány alakú változataikon előbb a reneszánsz gyökerű olaszorsós virágtő, majd itt-ott már állatábrázolás — páva, madár, stb. — is jelentkezik. A spanyolozás mellett, úgy tűnik, ezen a tárgytypuson próbálkoznak előszeretettel a karcolással.

A XIX. század 40-es éveitől némi váltás következik be a díszítményekben is. A virágos-indás minták gyorsan mellékszereplőjévé válnak a pásztorfaragásoknak, s helyüket részben az emberábrázolás veszi át. A váltás azonban nem markáns, hiszen nem minden ügyes kezű faragó tud, vagy akar embert ábrázolni. E-

zért a virágminták tovább élnek. Az 1870-es években — egyelőre bizonytalan okból — megjelennek a vallásos tárgyú díszítmények is: angyalok, gyertyákkal díszített oltár, szentségtartó képében, melyeket „IHS” feliratok és más vallásos minták kísérnek. Ahogyan ebben, úgy minden bizonnyal a madarak néhány évtizeddel korábban történt megjelenésében a faragásokon jelentős hatást gyakorolt a templombelsők díszítése. Hiszen a madarakat minden bizonnyal a falura költözködő „reneszánsz”-ból merítették a faragók — gondoljunk az ormánysági vagy a szennai templombelsőre. A virágminták most már a négyszög alap átlós kitöltésére szolgálnak és szinte az egész felületet behálózzák ott, ahol nem jelenik meg emberábrázolás. Mintha csak „feleselnének” a ködmönök, szűrők tiltottan burjánzó mintarendjére...

Ha beszélhetünk a somogyi pásztorművé-

szetben virágkorról, akkor az az 1860-1890 közötti időszak. Ekkor jelennek meg a betyárok, az őket üldöző pandúrok és a menyecskék a pásztorok keze munkáján. Összefügg ez egyrészt a vármegyei igazságszolgáltatás keményedésével, másrészt azzal, hogy a faragók, a pásztorok egy része maga is börtönviselt ember lehetett, aki pedig az áristomban közvetlenül találkozhatott egy-egy elfogott szegénylegénnyel, de legalábbis a híresebbek emlékezetével. A hírhedté vált Patkó testvérek, Juhász András és mások bizony számos évet töltöttek a kaposi börtön feneképén, amely manapság a — Somogy Megyei Levéltár...

A Somogyban művészkedő pásztorok betyáros, vagy emberábrázolásainak alapvető 'története' van. Ezek jelennek meg faragványaikon. Gyakori a szerelmes pár ábrázolása, a parolázó betyárok, a — libasorban — vonuló betyárok, az őket — ugyancsak libasorban — üldöző pandúrok megfogalmazása. Az 1860-as évek táján mind gyakoribb a három-, illetve az ennél is több alakot megfogalmazó jelenet. A szerelmesek ábrázolásában megjelenik a harmadik alak, a csábító férfi személye. A több alakot felvonultató faragások mintegy pillanatfelvételek, valamely betyárlegenda egy-egy mozzanatát rögzítik. Ilyen a Sava-nyó Jóska elfogását ábrázoló (1884) tükrös,

vagy a betyár elfogása, amelyen pandúrok fogják közre az elfogott szegénylegényt, akinek fokosát (baltáját) — a bűnjelet — az őt kísérő egyik zsandár tartja magasra.

A faragványokon megjelennek a vadászjelenetek és maguk a pásztorok is. A pásztor bottal, baltával, kutyájával, egy-egy birkával. A puskás vadász pedig kutyájával, valamint az előle menekülő állattal kerül a tárgyakra.

AXIX. század utolsó két évtizede ismét sajátos váltást hoz a somogyi pásztorművészetben. Egyrészt szaporodnak a virágos-címeres, hazafiasságot sugárzó, még mindig spanyolozott, sűrűbben karcolt minták. Másfelől ismételten változik a faragás technikája.

Elérkeztünk a legújabb stílushoz, amelyet napjainkig alkalmaznak a somogyi faragások művelői. Az 1880-as évekből származnak ugyanis az első, ismert féldomború és domború faragásaink. Sajátosan él egymás mellett a legújabb stílusú domborítás és a spanyolozás, amennyiben a színes viasszal való kitöltés közvetlenül hatott a domborításra. A kaposvári gyűjteményben számos olyan bot, botrészlet, doboz és más faragás található ebből az időszakból, amelyet domborítottak, ugyanakkor színes, növényi eredetű festékkel színezték is. Ennek nyilvánvalóan elsősorban az az oka, hogy a faragás a kommunikáció gyorsulásával vásári árucikké kezdett válni, ami arra sarkallta az ügyesebb kezű faragót, hogy „termelékenyebb” technikát, stílust, mintarendet formáljon ki. Ez vezethetett a

domborítás gyors elterjedéséhez.

A domború faragásra történt áttéréssel párhuzamosan folytatódott a spanyolozás és a karclozás legutolsó időszaka, amennyiben itt már a környezeté, a virágoké, fáké, leveleké a főszerep, s az emberalakos ábrázolásmód fokozatosan mellékszereplőjévé szelődül az ilyen faragásnak. Újabb díszített tárgyak is általánossá válnak Somogyban — a legismertebb közülük az ivásra szolgáló kobak, amelyet sohasem spanyoloztak, mindig csak karcoltak. Karcolták, de festették is, ahogyan az első korszak domborított faragásait...

A pásztori művészkedésnek mindinkább a használatból kikerülő „dísz tárgy” készítése lesz középpontja, melyhez egyre kiérleltebb formavilág tartozik. A dobozok, csanakok, bonbonierek, botok, ostor nyelvek — túlbujánzó díszítésük következtében — mind kevésbé válnak használhatóvá, mert immár nem a használatiság, hanem az 'önmagáért való esztétika', többnyire pedig a csereérték, az eladhatóság létrehozásuk mozgató rugója. Éppen ebben rejlik ma a pásztorfaragó hagyományt folytatók számára a csapda — Somogyban is...

A bot

Minden bizonnyal a pásztor legősibb területi szerszáma. Sajátosan használták a somogyi juhászok, gulyások és kanászok is. Utóbbiak olyan ügyességgel voltak képesek hajítani, hogy a megközelíthetetlen kant is képesek voltak leütni vele. A merinó juhászzal elterjedt juhász kampó arra szolgál, hogy a kismelt juhót hátsó lábánál megakasztva kiemelhessék a nyájából.

A bot számára arasznyira a föld alatt el metszett gyertyán husáng a legmegfelelőbb. Természetes görbületein nem változtattak. A kanász éppen ezt használta ki, amikor a disznót hajította vele, mert éppen a bot görbülete gátolta meg abban, hogy hegyével megsebesítse az állatot, aminek vemhesség esetén

nagy jelentősége volt. A bot „fogyóeszköz”, ezért a pásztornak mindig akadt néhány „tartaléka”.

A kanászé alig egy méternyi. A gulyás botja jóval hosszabb. „Tüskefából” (galagonya), somból metszettek vällig érő husángot, melyről a héját lepörkölték, majd díszítették. A gulyásnak már volt „ünneplős botja” is. Ha már rászánta magát, templomba, vásárba, lakodalomba, temetésre sohase azzal a bottal ment be, amivel a nyáját őrizte. Formáját tekintve bunkós végű botok, aminek fejét olykor ólommal is kiöntötték. Ez veszélyes fegyvernek számított — ezért sokan igyekeztek fából utánozni.

A juhász botja a legszebb formájú, a legszebben díszített. Kétféle botot használtak a somogyi juhászok. Az egyik a kampót utánzó, ívesen visszahajló nyakú 'munkabot', a másik az enyhe ívben, csaknem vízszintesen megfogható sétabotra emlékeztető gamó. Általában kosfejű faragásban végződnek, de nem ritka az emberfejű botlezárás sem.

A szarát is díszítették. Vízszintesen, egymástól elhatárolódó, vagy spirális alakban folyamatos mintarenddel karcolták, spanyolozták, domborították. Ennél ősbibb díszítő technikát alkalmaztak a gulyások botjain, amit barkócázásnak neveztek. Az élőfát több függőle-

ges sorban, szinte teljes hosszában, centiméternyi távolságokban bemetszették, ami hetek alatt „kiforrta” magát, vagyis kis göcsöt nevelt. Nagy előnye volt, hogy nemigen csúszott

meg a kézben és kifejezetten szemrevaló látványt nyújtott.

Bizonyos pásztorok emlékezetében élt a hántolt bot „érlelésének” hagyománya, melynek célja a természetes anyag edzése volt. Általában a hidas — a disznóól — alatt érlelték a trágyába dugva, heteken át a rafináltabbak a különleges módon szívükhöz nőtt botot, hogy tovább tartson, még véletlenül se patnjon, törjön el.

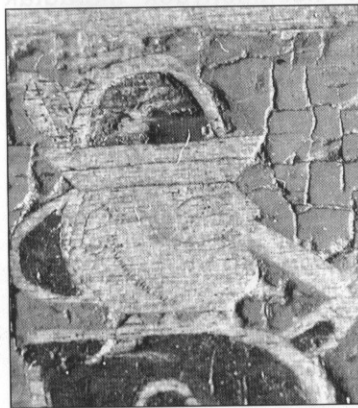
A visszahajtás és a bot távolsága egy hüvelykujnyi vastagság. A botfej a gyökér részéből készült. Elég volt a héjat eltávolítani, a bot legegyszerűbb — egyben egyik leginkább mutatós — „díszítése” máris készen volt. Számos olyan kampót ismerünk Külső Somogyból, amelynek visszahajló fejvége elkeskenyedik és ismételten visszafordulva makkban, kalapos fejben, kosfejben végződik. Magától értetődik, hogy öntött fém (többnyire sárgaréz) kampót is ráköpültek a botra. Akadt ezek között olyan, amelynek a kampóval szemben „koppantója” volt, ami öntött fém gomb — ettől pedig az amúgy se kezes báránypampó veszedelmes fegyverré alakulhatott. Még a XX. század elején is készítettek hasonló botokat, de már nyilvánvalóan utcai, „mutogató” használatra, mert fejrészük szaruból való, amit melegítéssel könnyedén formázhattak. A szarufejes botok kizárólag eladásra készülhettek, mert semmiféle komolyabb igénybevételt nem viseltek el.

A somogyi botok XX. század elejéig általános díszítményrendjében mindig a kampó díszítése túlhangsúlyozott, s ha a szárat díszítették is, azt könnyörtelenül alárendelték a fej esztétikájának, mondandójának. Ez a rend csak a domború faragással, abban is a Kaposiák föllépésével változott meg némiképp.

A balaska

A kanász sajátosan jellegzetes „fegyvere”. Somogyban nevezik így. Hogy valóban fegyverre lett volna szükség az erdőn legeltetett

hajdani réti disznóval, mangalicával szemben, azt inkább mendemondának tarthatjuk, semmint valóságnak, jóllehet e szilaj fajták viselkedése kiszámíthatatlanabb volt a manapság ismert disznókénál. Lekerekített oldalú, hegyesszögű háromszögre emlékeztető alakját szinte „fölnyársalja” a beleékelt, alig egy méter hosszú nyél, amelyet karcolással, esetleg spanyolozással díszítettek, csak domborítással nem, hiszen ezzel a nyél szilárdságát gyöngíthették volna. Foka a hegyesszög levágott íve.

A somogyi kanászok híruk szerint boszorkányos ügyességgel kezelték, forgatták a balaskát. Nagy távolságból is halálos biztonsággal hajították kitézett céljuk kellős közepébe. Ám ennek ellenére sem a kanászok vol-

tak a legszilajabb, legduhajabb verekedők, hanem bizony — a juhászok. Emlékezetes, hogy a juhászok a Dunántúlon Vendel napjának környékén juhászbálokat szerveztek, ahová messze földről érkeztek egy-három napra, a beverés után. Szinte csak közvetett élményekkel rendelkezünk arról, vajon mi zajlott ilyenkor egy-egy nagyobb vagy kisebb helyiségben, hiszen a „pógárok” többsége az utcára is alig merte kitenni a lábát azokban a napokban, amíg a megzabolázhatatlan juhászok ordítóva el nem takarodtak a településről...

A karikás ostor

Mindenféle pásztorok alapvető terelő eszköze volt. Két részből áll, a körte-, szilva-,

vagy jávorfából, kecskerágóból faragott, alig fél méter hosszú nyélből s a bőrből font ostorból. Nevét azoknak a karikáknak, vagy hajtogatott bőrből készített vánkosnak köszönheti, amely a nyélhez erősíti a több ágból összefont ostort. Az ostor nyele három részre tagolódik. A nyél vastagabb vége a fogantyú, a díszítést közepére lehetett elhelyezni, míg elkeskenyedő fejét sokszor — kivált Külső Somogyban és a Zselichen — erősítették ólom, vagy cin berakással, ami a nyélfej rögzítésére is szolgál. Jellemző a somogyi karikásokra, hogy kizárólag domborított díszítményűek maradtak ránk, ami elsősorban e tárgy korával kapcsolatban vet föl kérdéseket. Megválaszolásuk egyelőre a műveltségtudományi kutatásra vár.

Az ostorhoz kutya- vagy borjúbőrt használtak, amit puhítás és fehérités után csíkokra hasítottak. Általában a csíknak kétszer olyan hosszúnak kell lennie, mint a készülő ostornak, vagyis az átlagosan 2 méter hosszú fonáshoz 4 méteres darabokra volt szükség. A fonás mindig páros számú ágból készült, s 8-24 csíkból állhatott; belsejét kenderből vagy marhabőrből készítették. A fonást karikáról kezdték. Sallangot nem találunk a hagyományos somogyi karikáson. Megjegyezzük, hogy a bivalyosok ostorát azok hosszabb nyeléről szemre föl lehetett ismerni. A balaskához hasonlóan, munka közben a karikást is vállon viselték.

A csanak

A kapinya — közismert néven az ivópohár — nem igazán jellemző a somogyi pásztorfaragásra, vagy inkább arra, amit ebből manapság közgyűjteményeink őriznek. Jóllehet a XIX. században még biztosan használták, már nem tartozott a mindennapi felszereléshez.

Egy darab fából faragták, melyhez hársat, juhart, legújabbán már fenyőt is választottak. A csésze belsejének kialakítása igen nagy szakértelmet és türelmet, valamint görbített pengéjű vájókést igényel. Nyele általában

gazdagabban, feje csak ritkán díszített. Kivételt képeznek ez alól a dél felől beszivárgó, teljesen kerekded formájú kanállal faragott darabok, amelyeken még spanyolozás is megjelenik, jóllehet alapmotívumai a rozetta és a farkasfog sor, vagy szegély.

A borotvatartó

A borotvatartók képezik a Somogyból ránk maradt, pásztorok faragta mindennapi eszközök legnépesebb, legváltozatosabb csoportját. Tévedés ne essék! Borotválkozni a parasztok gyakrabban szoktak a pásztornál és borotvatartóval is rendelkeztek, mégis a pásztorfaragásként közismertté vált, díszes darabokat azonosítja a köztudat ezzel a tárggyal.

Hosszú, keskeny — olykor kissé „pocakosabb” — doboz, melynek méretét a belé helyezett borotva határozta meg. Fedele vízszintesen több lapra osztott, olykor rafinált zárral csukódik, amelyet nem is egyszerű „feltörni”. Olyan változatát is ismerjük, amelyet legfőljebb hosszas próbálkozás után sike-

rül nyitni, hisz mindkét, egyforma, díszesen megmunkált gombja körbe forgatható.

A borotvatok fedelére helyezik a fő motívumot, de sokáig az oldalát is díszítették, méghozzá általában olyan mintákkal, amelyek immár „nyugdíjba vonultak”, vagyis kimentek a divatból.

A tükrös

A zsebben, tarisznyában hordható lapos, tükröt rejtő faragvány a somogyi pásztorok talán legmarkánsabb, tájilag jellemző darabja. Faragtak borotvatartót, amelybe tükröt is szerkesztettek, ám ez kivételes.

A tükrös négyzet, téglalap, vagy kör alaprajzú, általában két részből összeszerkesztett és rögzített tükröt rejtő faragvány. Akadnak hosszában és keresztben nyithatók, a kerek tükrösök azonban olykor kitámasztható módon nyílnak. A spanyolozott, karcolt díszítésű darabok anyaga világos színű, míg a domborítva faragottaké sötétebb fa. A sőtartók mellett a tükrösök hordozzák a legtöbb emberalagos ábrázolást.

Szakállt a somogyi pásztorok az ábrázolások és a leírások tanúsága szerint sohasem viseltek, ezért mindennapos használatuk jellemző a pásztorra. Ugyanakkor a szépen megmunkált, díszesen faragott tükrös vagy „tükröfa” a hiú vázsonccselédek

számára eszményi ajándék lehetett, így ké-

szítése az ügyesebb kezű pásztor megélhetésének kiegészítőjévé vált. Előszeretettel utánozták egymás tükröseit, témáit, mintha csak állandó megújításra törekedtek volna.

A kerek tükrös

Első ismert kerek tükröseinket valamikor az 1850-es évek táján készítették. Ekkor már spanyolozott és a karcolt tükrösök uralkodnak. 1870 táján megjelenik a könyv formát utánozó tükrös. Egyik-másiknak olyas fajta, rejtett zárszerkezetet készít faragója, amilyen a borotvatartókat jellemezte.

A gyufatartó

A XIX. század végén új tárggyal bővül a somogyi pásztorok mindennapi használati eszközeinek tárgyi világa — a gyufatartóval. Apró, zsebben is elférő tárgy, amit világosabb és sötétebb fából, sőt — szinte a kezdetektől — szaruból vagy a fa és a szaru kombinációjából faragnak ki. A vegyes anyagú daraboknak akár a fedele, akár a teste készülhet szaruból. A fából faragott gyufatartók szinte kivétel nélkül virágos-indás díszítményrendet hordozó domborított faragások, alig egy-két spanyolozott darabot ismerünk. Található viszont múzeumi gyűjteményünkben olyan darab, amit domborítottak is, festettek is. A szaru törzsű gyufatartók egytől-egyig karcolóztak.

A gyufatartó egyetlen darab fából készül. Kifűrészelik, majd kialakítják a belsejét, ami vagy olyan széles, hogy egy gyufás doboz, vagy csak egy doboz gyufa tartalma fér el benne. Két oldalának díszítménye azonos vagy hasonló. A keskeny oldalak egyike mindig valamilyen módszerrel bordázott, érdesített faragású, mert csak így lehetett meggyújtani rajta a foszforos gyufát. Szinte a kezdetektől jellemző e tárgyra, hogy alakja könyvet, miniatúrát utánoz, így bizonyos darabok egyik keskeny oldalát könyvgerinc alakúra is formálták. A fedél rugós tartóoszlopra csatlako-

zik, ezért csak erővel lehet fölnyitni, viszont megpöccintve mintegy önmagától becsukódik. Többnyire sima, anyagával díszített vagy díszítetlen nyelv, melynek vége kissé túlnyúlik a dobozka másik végén, hogy könnyebben föl lehessen pattintani. Érdemes megemlékezni a buzsáki Boszkovics Kálmánról, aki a XX. század elején szinte sorozatban készíti spanyolozott gyufatartót, amelyeket minden bizonytalanságra vásárba, eladásra szánt. Kiemelkedően szép mintarendet, arányos szerkesztést találhatunk az id. Kapoli Antal által faragott darabokon.

A pipaszár

Pásztornak, betyárnak elmaradhatatlan mindennapos jó barátja volt. A ránk maradt ábrázolásokról leolvasható, hogy a hosszú szárú pipa úgy hozzájuk tartozott, mint árnyék a fényhez. Szívtak ugyan cserép- vagy kőpipát is, amelyet a vásárban vettek. Jellemző, hogy pipafejet csak elvéve, szárát viszont szinte kizárólag a pásztor faragott. Alapanyagul körte, meggy, kecskerágító, esetleg mogyoróvessző szolgált, melyet az elkészítés után egyik végén csutorával láttak el, másik végét pedig leszűkítették, így szépen beleillett bármilyen pipába. Gyakorta eny-

hén ívelt formájú.

Számos darabot spanyoloztak, karcoltak vagy domborítottak. Díszítményük jellege a botokéra emlékeztet: általános a csavarodó viráginda, jóllehet még emberábrázolást is fölvonultat egyik-másik darab.

Hangszerek

A pásztorok által faragott, megszólaltatott hangszerek sorában a hosszú furulyáról kell megemlékeznünk. Az egyszerű tilinkót — furulyát — bodzából metszették, faragását, cifrázását gyerekek, kisbojtárok is végezheték. Sajátos, hogy a Somogyból ismert hosszú furulya majd egy méter hosszú, vagyis mintegy háromszorosa a tilinkónak. Öt hangképző nyílással rendelkezik. Félholdra emlékeztető formájú szélhasító nyílása a felső vége alatt helyezkedik el. Olyikat — a hossza miatt — akár három darabból csapolták össze.

Alaphangja a kis e-g között fekszik. Egy kicsit olyan, mintha a szél is együtt muzsikálna a furulyázóval. Fokozatos erősségű átfúvása mellett előbb az alaphangsor oktávja, majd annak felső öt hangja (kvintje) és oktávja szólal meg. Eredete a somogyi pásztorság kezén bizonytalan.

Díszítése spanyolozott vagy karcolt. Sajátos, hogy a hosszú furulyán alkalmazott figurális díszítmények között rendre megjelenik a tilinkózó pásztor is.

A tilinkó, a „hosszi furugla” mellett azonban más „hangszert” is készítettek a pásztorok. Elsősorban a kanászok használta, a csordások által is átvett kanászkürt gyanánt megismert hangszerre gondolunk.

A középkor végén, de még az újkorban is Európa havasi, havasalji területein a kürtöt fából készítették. Herman Ottó a bakonyi kanászok kezén szurkolt és juhbéllel kötött, fából készített kanászkürtöt emleget. Ezzel együtt arra is föl hívja a jeles polihisztor figyelmünket, hogy hangszerként értéktelen, csupán jelző, jeladó szereppel bír.

A fakürtnek — ha volt is valaha a szomszédos Bakonyból átszivárogván — Somogyban nem maradt emlékezete. De nagy hagyományokkal rendelkezik a szaru kürt készítése. A magyar nép krónikásai szerint már a honfoglalást megelőzően ismertük, használtuk ezt az eszközt. Minden bizonnyal így van ez, hiszen a kürt sajátos méltóságjelvénynek számít ma is a puszta, lovas nomád népek és leszármazottaik körében. Pásztorábrázolásaink többségén valamilyen formában előkerül. Annyi bizonyos, hogy „játszani” is lehetett rajta egyszerűbb dallamokat, amelyet Bartók gyűjtései is tanúsítanak.

Annyi bizonyos, hogy hangjelző eszközként Somogyban a kanászok általánosan, a csordások és csürhések többsége, olykor pedig még a birkás is használta. Reggelente megszólaltatása jelezte a gazdáknak, hogy utcára kell már verni a legelőre hajtható jószágot.

A sótartó – rühzsírtartó

Megérkezvén a szaruhoz, a somogyi pásztorfalagások talán leginkább kiérlelt, legjellegzetesebb darabját, a sótartót vagy koráb-

ban általánosan használt rühzsírtartót vegyük röviden görcső alá. Valójában a sótartó másodlagos funkciója e — többnyire nyújtott hatvány nyolcszög alaprajzú — tarisznyába való tárgynak, amelyhez nagyon hasonlóan eleinte kizárólag rühzsírt, valamint a körömbetegségek ellen alkalmazott gálickövet tartották a gyógyító juhászok. A bizonyosan rühzsír tartására szolgáló edénykéket is ugyanúgy karcolták, mint azt az ajándékként vagy csakugyan só tartására szolgáló faragványaikon láthatjuk.

A lapos, leemelhető fedelű sótartó a pásztor tarisznyájának állandó vendége. Fedele és feneke keményfából készül. A fedél szinte mindig díszítményt hordoz, amely nagyon sokféle lehet. Szegélyén sáv(ok) fut(nak) körbe. A fenék díszítése azért se jellemző, mivel — a rühzsírtartóhoz hasonlóan — egyszerű vékony falappal is szokás volt fenekelni. Szép számmal akadnak darabok, amelyek fenék formája egyszerűsített változatban a fedélét utánozza. Van közöttük csiszolatlan, amelyet nem formáztak szabályosra, hanem meghagyták a szürke marha szarvának eredeti henger formáját. Egyébként mindig a szaru világosabb darabjából készítették a sótartót, melyet jobbára karcoltak.

A sótartók a legművesebb emberalakos faragások hordozói Somogyban. Kurta végeit inkább növényi díszekkel, egybefüggő oldalait pedig előszeretettel karcolták betyárok, menyecskékkel, pandúrokkal, állatokkal. A Drávamellék irányába közelítő somogyi tájak, Külső Somogy, a Vízmente faragóinak XIX. század második felében készített sótartói a legszebbek az egész dunántúli pásztorművészetben. Faragtak még sok egyebet: óraláncot, bárányjelet, szerszámnyelet is.

Mesterkedő pásztorok

Muszáj szót ejtenünk a faragó egyéniségekről, a faragó iskolákról, amelyek bizony mind a somogyi pásztorművészet fölfedezésében, mind máig ható továbbéltetésében alapvető jelentőségűek.

Bízást elmondható, hogy a művészkedő somogyi pásztorok se közismertebbek, mint az ország más területein alkotott, utánozhatatlanul biztos kezű faragók többsége. A kanász, a juhász, a faluközösségen kívül élő ember mindig is izgatta a társadalmi hierarchiába kényszerült jobbágy, paraszt, városi polgár és persze a hatóság fantáziáját. A XIX. század közepétől egyre inkább munkájuk, az általuk faragott tárgyak irányába fordul a városi ember érdeklődése, ám a pásztorot mindig is lenézte a városi, falusi ember.

A faragás folyamatos gyakorlása révén sajátos, jellemzően egyéni stílus alakul ki. Ez pedig beleilleszkedik egy táji típusba, vagyis ugyanazokat a tárgyakat, díszítő technikát, hasonló mintakincset használ alkotója, mint „kollégái”, mégis egyéni módon formálja a „hagyományt”, amit a tehetségesebbek bővítenek is. A faragók többségétől alig néhány

tárgy maradt ránk, de akadnak közöttük olyanok is, akik bizonyos tárgyak készítésére „specializálódtak”, vagyis jobban szerették, értették csinálni azokat.

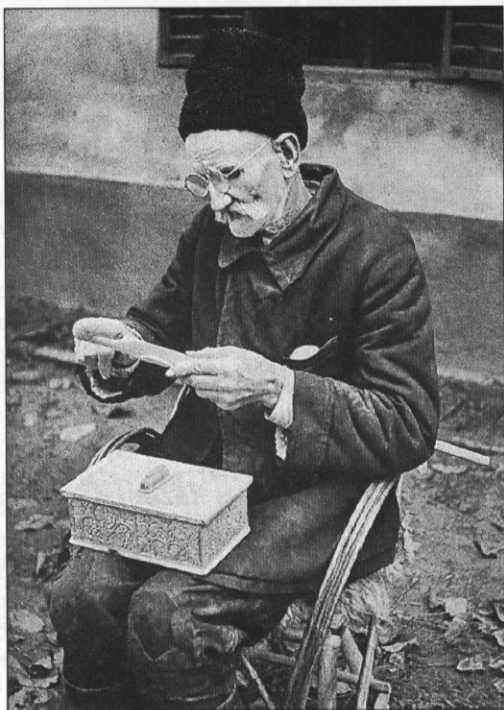

Somogyi pásztor XIX. sz. közepi ábrázolása

Nevéről ismerjük az Orci környéki kanászt, Mecseki Jánost, akit technikai tudása miatt az egyik legjobban spanyolozó somogyi mester. A karclozott sótartók nagy művésze az a Tarnóca, Barcs, Csokonya környékén dolgozott pásztor, akit feltehetően Kocsis Gyurinak hívtak. Stílusához nagyon közel álló darabok sokaságát ismerjük a környékről, lehet, hogy esetében nem is egyetlen pásztorról, faragóról van szó.

N.J. monogramjáról ismerjük azt a faragót, aki az egyik legnagyobb mesternek számít Somogyban. Spanyolozott, karcolt, barnított, cinezett, s szinte mindenféle tárgyat készített,

ahogyan Kiss István is, aki Zalában és Somogyban dolgozott. Iharosberényben született Balázs Vendel, akinek nevéhez a spanyolozott Savanyó Jóska elfogása jelenetek egy része köthető. Tudunk továbbá Vincze János karcolt betyárjeleneteiről tükrösökön, Tott Józsefről, aki az Ormányságban, a Dráva mellett dolgozott, Sótónyi József taszári kanásztól, Hodó József pazar karcolásairól, Jáger Józsefről, valamint Bagol András botfaragóról.

Idős Kapoli Antal Kossuth-díjas faragó pásztor (1867–1957)

A legtehetségesebb — immár szinte csak domborító — faragók a századforduló táján id. Kapoli Antal és Boszkovics János hivatászerűen kezdtek faragni. Az öreg Kapoli 13 évesen kapott először bizsókot a kezébe.

Mindent faragott, mindent hagyományozott családon belül. Vele kezdődött a somogyi faragás hagyományőrzése, melynek legjelesebb ma élő folytatói Fehér Lajos, Jancsikity János, Szőke István, Varga László és — a legifjabb — Gosztonyi Zoltán.

Winkler Ferenc

**A SÓSTÓI MÚZEUMFALU
IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁSAINAK VEZETŐI 12.**

**A KIÁLLÍTÁS
NYÍREGYHÁZA ÚJRATELEPÍTÉSÉNEK
250. ÉVFORDULÓJÁT KÖSZÖNTI**

**A MEGNYITÓT A
NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA
TÁMOGATTA**

FORGATÓKÖNYV: WINKLER FERENC

**KIVITELEZÉS: BODNÁR ZSUZSANNA,
WINKLER FERENC ÉS A SÓSTÓI
MÚZEUMFALU MUNKATÁRSAI**

**FOTÓK: GÖZSY GÁBORNÉ (KAPOSVÁR)
ÉS MANGA JÁNOS:
MAGYAR PÁSZTORMŰVÉSZET C. KÖTET**

**A KIÁLLÍTOTT TÁRGYAK ÉS FOTÓK
A KAPOSVÁRI
RIPPL-RÓNAI MÚZEUM
TÖRZSGYŰJTEMÉNYÉBŐL VALÓK**

**KIADJA A SÓSTÓI MÚZEUMFALU
NYÍREGYHÁZA-SÓSTÓFÜRDŐN,
2003-BAN**

SOROZATSZERKESZTŐ: DR. PÁLL ISTVÁN